

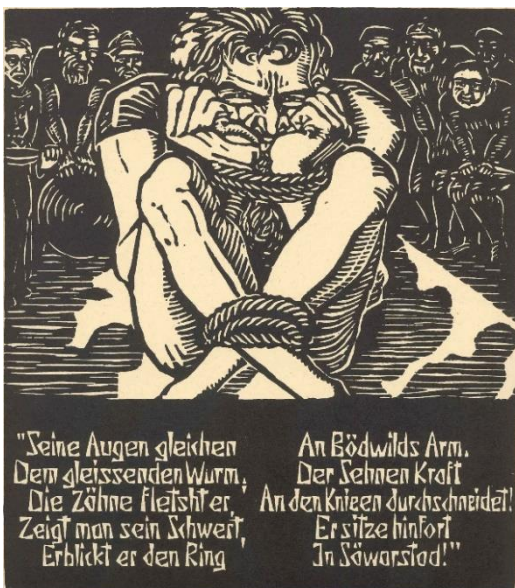
De Edda-blokboeken van Klaus Wrage (1891-1984)

door Pier van Leeuwen

Meijer's Boek- en Handelsdrukkerij te Wormerveer maakte school met de publicatie van artistiek hoogwaardige boekillustraties en prentkunst. Een willekeurige greep uit het rijke aanbod omvat klassieke jeugdboeken als Walt Disney's "Sneeuwitje en de Zeven Dwerfen" (Uitg. C.J. Veen, Amsterdam ca. 1937), "De sprookjes van Grimm" met tekeningen door Anton Pieck (Utrecht 1941), "De avonturen van Alice" door Lewis Carroll met tekeningen van John Tenniel (Uitg. Ad. Donker, Rotterdam/Antwerpen 1947), een editie van tekeningen van William Blake door Geoffrey Keynes (Uitg. Nonesuch Press, London 1956) en de oeuvre-catalogus "Lucas van Leyden – Grafiek" (Rijksprentenkabinet Amsterdam, 1978).

Recentelijk kwam het Gemeente Archief Zaanstad in het bezit van een blokboek met houtsneden door de Duitse graficus Klaus Wrage, gedrukt op de persen van drukkerij Meijer te Wormerveer en gebonden door binderij Brandt&Zoon te Amsterdam.

Het boek op grootformaat (35,5 x 32 cm), getiteld "Wölundlied-Brynhild Helfahrt", kwam uit als band

Klaus Wrage: Twee blokdrukken uit "Wölundlied" (1926)

11 in de reeks "Nordischer Geist", uitgegeven door Dirck Clasen. De banden vormen reproducties op ware grootte van blokboeken met originele houtsneden van ca. 23 x 20 cm door Wrage. Ze zijn gebaseerd op de IJslandse gedichtencyclus die bekend staat als de Edda, die in Nederland vooral bekend is geworden in de vertaling door Jan de Vries uit 1938. De Duitse vertaling die ten grondslag lag aan deze uitgave is van de hand van Felix Genzmers (1914/1920, uitg. Holle & Co. Verlag Berlin), deels bewerkt door de kunstenaar. Een eerder Edda-blokboek uit deze reeks is "Helgi und Sigrun" (ca. 1925 met 83 houtsneden). Daarnaast illustreerde Wrage onder meer ook Dante's "Divina Commedia" (1922 met 51 houtsneden), waaruit zijn voorliefde voor epische werken blijkt.

Edda & Nibelungenlied

Het "Wölundlied" of Wielandslied is weergegeven in 44 houtsneden, die Klaus Wrage vervaardigde in het jaar 1926. "Brynhilds Helfahrt" dateert uit 1930 en bevat 18 houtsnedes. Het Edda-blokboek wordt ingeleid door een citaat van Richard Wagner: "Oh, jij enig heerlijk volk, dit heb jij gedicht, en jij zelf bent deze Wieland! Smeed je vleugels en vlieg opwaarts!" (Vertaling van de auteur). De Edda vormt een epische gedichtencyclus uit de 13de eeuw waarin de mythologische wereldbeschouwing van de vikingen uit de 10de eeuw tot uitdrukking komt. De cyclus werd als handschrift (1643) ontdekt en wordt sedertdien bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van Kopenhagen. De IJslandse poëzie waarin deze Noord-Europese mythen zijn vevat, wordt gekenmerkt door staf- of beginrijm en een ruime toepassing van dichterlijke vergelijkingen, zogeheten 'kenningen'. Het "Wielandslied" (naar "Volundarkvida") verhandelt over de kreuple smid, die vleugels vervaardigt om uit zijn gevangenschap te ontsnappen. Dit gegeven is verwant aan de Griekse mythe van Daedalos en Ikaros. Daarnaast is er een parallel met het motief van de zwanenjonkvrouwen uit

Grimm's sprookjes “De zes zwanen” en “De Trommelslager”. Bovendien duikt in het heldenlied een ring op, zoals bij Grimm's “Het oudje in het bos”. In “Brynhilds Helfahrt” (naar “Helreid Brynhildar”) wordt verhaald van de valkyrie of schildmaagd Brynhild, die uit haar insluiting binnen een vlammenwal door de oppergod Odin wordt bevrijd door de held Sigurd. Het verhaal komt in een aangepaste versie terug in het Duitstalige “Nibelungenlied” (ca. 1220) en de IJlandse “Völsungensage” (ca. 1270).

Deze bronnen inspireerden de toondichter Richard Wagner tot zijn omvangrijke en invloedrijke muziekdrama “Der Ring des Nibelungen”. Hierin is het de Walküre Brünnhilde die door oppergod Wotan wordt ingesloten in afwachting van de held Siegfried. In zekere zin valt het motief ook te herkennen in het sprookje van Doornroosje. In de vertaling van Jan de Vries luidt één van de door Wrage geïllustreerde scènes: “Hij omsloot met schilden/ mij in Skatalund,/ met rode en witte,/ de randen aaneen;/ en hij beschikte/ dat mijn slaap zou breken/ een vorst die nimmer/ vrees had gekend.” (strofe 9). In 1926 verscheen het “Nibelungenlied” overigens bij W.Thieme & Cie te Zutphen in een Nederlandse vertaling van J.M. Brans met illustraties van E. Wiethase, geïnspireerd op het cinematografische tweeluik “Die Nibelungen” (1923/24) van de expressionistische regisseur Fritz Lang.

Germanencultus

Tot de eerste verbeeldingen van het Nibelungenlied na de middeleeuwse manuscriptilluminaties behoren aquarellen uit 1805-1807 door de Zwitserse kunstschilder Johann Heinrich Füssli (1741-1825). Tussen 1812-1817 vaardigde Peter Cornelius (1783-1867) een reeks van zeven tekeningen, gegraveerd door G. Lips en H. Ritter. De 19de eeuwse Germanencultus maakte deel uit van de Duits-nationale gezindheid. Deze werd met name onder de Beierse koning Ludwig I tot uitdrukking gebracht in de Nibelungenfresco's (1827-1867) door Julius Schnorr von Carolsfeld (1794-1872) in de Königsbau te München.

Toonbeeld van de Duitse eenwording vormden ook de bouw van het Walhalla te Regensburg door Leo von Klenze, als eerbetoon aan de kopstukken van de Duitse cultuur, alsook de voltooiing van monumentale gotische bouwwerken, zoals de Keulse Dom of Mariënburg, het kasteel van de Duitse Ridderorde te Pommeren. De apotheose van de Germanomanie werd gevormd door de schepping van Richard Wagner's “Ring des Nibelungen”(1853-1874) als “Gesamtkunstwerk” van dichtkunst, muziek en toneelbeeld. De rol van Brünnhilde werd op de

Klaus Wrage: Twee blokdrukken uit “Brynhilds Helfahrt” (1930)

Bayreuther Festspiele tussen 1927 en 1931 vertolkt door de Zweedse sopraan Nanny Larsén-Todsén (1884-1982). Dirigent Karl Elmenhoff (1891-1962) dirigeerde in 1930 twee maal de “Ring”-cyclus. In dat jaar stierven zowel Cosima Wagner, de weduwe van de componist, als hun zoon Siegfried. De leiding over de Festspiele werd overgenomen door Siegfried's weduwe, Winifred Wagner.

Jugendstil lithografieën

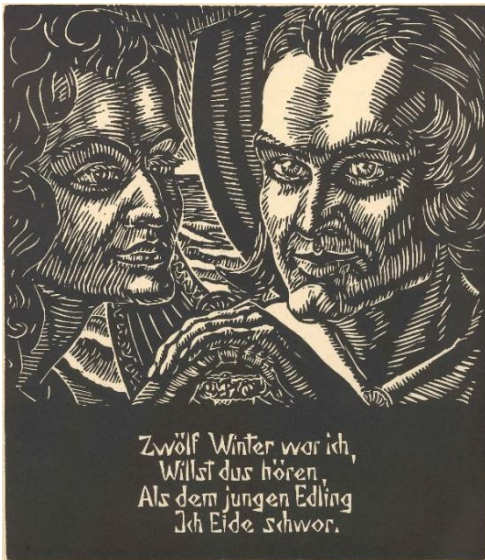
Ook bekende laat-19de en vroeg-20ste eeuwse illustratoren hebben zich laten inspireren door het Nibelungenlied en Wagner's “Ring”. Het werk van deze kunstenaars staat veelal in verband met de Jugendstil. De Engelse graficus Aubrey Beardsley (1872-1898) maakte tussen 1892 en 1896 prenten bij Wagner's “Rheingold” en “Siegfried”. De Oostenrijkse graficus Carl Otto Czeschka (1878-1960) was een duidelijke representant van de Wiener Werkstätte. Zijn lithografische illustraties bij Fritz

Keim's "Die Nibelungen" uit 1908 inspireerden op hun beurt de statueske figuren uit de eerder genoemde tweedelige verfilming "Die Nibelungen" (I. Siegfried en II. Kriemhild's Rache) door Fritz Lang naar een draaiboek van Thea von Harbou. De Britse sprookjesillustrator Arthur Rackham (1867-1939) maakte tussen 1910 en 1911 zesenvestig aquarellen bij de vier delen van Wagner's tetralogie. Rackham werd vooral bekend als illustrator van de sprookjes van Grimm. In Nederland strekte hij Anton Pieck tot voorbeeld. De sprookjes van Grimm, in 1941 geïllustreerd door Pieck en gedrukt bij Meijer, beleefde herdrukken in 1984 en 1991. Ongetwijfeld moest de inleiding op de bundel uit augustus 1940 door Dr. Jan de Vries een parallel blootleggen tussen de Romantiek waarin de sprookjes waren verzameld met het toenmalige tijdsgewricht: *"In het Duitse volk zelf moesten de krachten sluimeren, die eens een wederopstanding zouden mogelijk maken."*

Sigurds und Brynhilds
Holzstoss brannite:
Im Wagen fuhr
Die Walküre zur Hel.
Der Felsriesen Höhle
Hemmt die Fahrt;
Vor der Giöfllbrücke
Rief Mòdghudhr:

De Duitse graficus Franz Stassen (1869-1949) stelde in 1908 een map samen met gouaches geïnspireerd op Wagner's "Ring". In 1912 illustreerde Stassen tevens een bewerking van het Nibelungenlied door Rudolf Herzog. Tussen 1913 en 1918 pakte hij het thema opnieuw op en vervaardigde een grote reeks lithografieën bij de vier opera's uit de tetralogie. Hoewel Stassen sympatiseerde met het nationaal-socialistische gedachtegoed, paste zijn werk niet echt binnen de door de partijlijn gepropageerde kunst. De thematiek en esthetiek van de Nibelungenfilm van Fritz Lang sloten beter aan bij de beeldvorming van de nationaal-socialisten. Scenariste Thea von Harbou werd lid van de NSDAP. De regisseur weigerde echter voor het nazi-regime te werken en zocht zijn toevlucht in de Verenigde Staten.

Zwölf Winter war ich,
Willst du hören,
Als dem jungen Edling
Ich Eide schwor.

Klaus Wrage: Twee blokdrukken uit "Brynhilds Helfahrt" (1930)

Drie van Stassen's litho's ter illustratie van Wagner's "Rheingold" (1913) werden in het jaar van ontstaan door prof. Dr. R. Freiherr von Lichtenberg geduid als verbeeldingen van natuurkrachten volgens "Germanischer Weltanschauung". Daarbij vergeleek hij de reeks met de serie van twaalf schilderijen door Hermann Hendrich in de Nibelungenhalle bij Königswinter am Rhein: *"Een ander schilderij toont een door het ochtendlicht rood bestraalde bergrug, die zich boven andere, deels nog in het donker gehulde bergen verheft. De voornaamste bergrug heeft evenwel de gestalte van een in diepe slaap liggende vrouw. Het is Brunhilde, die door Wotan in slaap verzonken en door de vlammenwal omgeven werd. Wij dienen hierin aldus de aardgodin zelve, de Moeder Aarde, te herkennen, die gedurende de wintertijd op bevel van de hemelgod als in slaap rust."* (vertaling van de auteur). De Deense illustrator Kay Nielsen (1886-1957) illustreerde het motief van de Schone Slaapster eveneens voor zijn Grimmbundel uit 1925.

Expressionistische houtsneden

Met name tijdens de interbellum werd in de Weimar republiek een nieuwe beeldtaal gezocht voor wat men als cultuureigen beschouwde. De eerste blokboeken ontstonden in de Late Middeleeuwen. De robuuste techniek van de houtsnede leende zich uitermate goed om te reproduceren en zo informatie in woord en beeld onder een breed publiek te verspreiden. Het ging daarbij veelal om instructieve leerboeken met emblematische zinnebeelden. Rond 1540 werd ook het middeleeuwse "Lied vom Hürnen Sewfrid" met een reeks houtsneden geïllustreerd. Het aloude fenomeen werd in de tijd van het

Duits-expressionisme nieuw leven ingeblazen. Duits-expressionisten als Emil Nolde (1867-1956) herkenden in de ambachtelijke houtsnede een voortzetting van de lineaire traditie zoals die ten tijde van de Vikingkunst en de Gotiek tot bloei was gekomen. Het gold als een blauwdruk van de Germaanse (lees: Duitse) ziel. Hierbij was de rigide scheiding tussen expressionistische en classicistische vormtaal, zoals sedert 1937 gedictieerd door de officiële nationaal-socialistische partij-ideologie, nog niet uitgekristalliseerd.

De expressionistische beeldhouwer en graficus Gerhard Marcks (1889-1981) stelde in 1923 een map van 10 houtsneden samen als illustraties van het Wielandslied. De map werd in een gelimiteerde oplage van 110 gesigeneerde en genummerde exemplaren uitgegeven door het Bauhaus-Verlag in München-Weimar). Marcks leidde tussen 1919 en 1925 een keramiek-atelier aan het Bauhaus, dat uiteindelijk op last van de Nazi's gesloten zou worden. Twee van zijn beeldhouwwerken uit 1921 en 1924 uit de collectie van Museum Folkwang te Essen belandden in 1937 op de propaganda-tentoonstelling "Entartete Kunst".

Wrage

Klaus Wrage werd geboren te Malente-Gremsmüklen op 18 april 1891 en was werkzaam te Hamburg en Ostholstein (Eutin). Nadat in 1933 een tentoonstelling van Wrage te Hamburg werd gesloten en de kunstenaar een arrestatie wachtte, besloot hij tot de NSDAP toe te treden. In 1934 vervaardigde hij 18 houtsneden bij "Die Frau auf dem Holm", een ballade van H.Fr. Blunck. In 1935 verschenen zijn "Hamburger Ansichten", een serie van 10 originele houtsneden. In 1937 werd nog een houtsnede van Wrage geconfisqueerd en vernietigd.

Omdat zijn Edda-blokboeken vanwege hun oer-Germaanse en heroïsche thematiek de tijdgeest uitdrukten, werd Wrage evenwel in toenemende mate gevierd. Het kunstmagazine "Das Bild" reproduceerde in 1936 een houtsnede uit de cyclus. Zijn Edda-blokboeken vormen een karakteristieke kunstuiting uit de periode waarin de Duitse bewerking en visualisering van de Edda kan worden gezien als middel tot cultuuronderricht voor een breder publiek. De combinatie van prent en tekst kreeg daarbij een haast affiche-achtige werking.

De techniek van de houtsnede past eveneens bij de mythologische thematiek, waarbinnen onder meer sprake is van het 'ritsen' (inkerven) van 'runen' (Germaanse lettertekens en symbolen). Bij de feestelijke optocht ter gelegenheid van de Tag der Deutschen Kunst in 1939 zat de kort te voren nog vervolgde kunstenaar thans op de eretribune. Consequent deed hij van nu af het expressionisme af als overdrijving. Hij schuwde voortaan niet zijn robuuste naakte heldenfiguren titels mee te geven "Alter Kämpfer" of "Aufwärts". In 1940 werd Wrage onderscheiden met de Schleswig-Holsteinischen Kunstpreis. Rond hetzelfde jaar verscheen bij Holle & Co. Verlag in de reeks "Nordischer Geist" Band 2: "Grettir, Die Geschichte eines Islanders", een vertaling uit het IJslands door Dirck Clasen met initialen door Klaus Wrage. Houtsneden uit de Edda-cyclus werden nog in 1943 getoond op de jaarlijkse tentoonstelling van de gevestigde Deutsche Kunstgesellschaft (1920-1944).

Klaus Wrage: Twee blokdrucken uit "Wölundlied" (1926)

Nazi-propaganda

Vanaf 1937 werd vooral de beeldhouwkunst, wandschilderkunst en film door de nationaal-socialisten een belangrijke propagandistische rol toegemeten. Expressionistische kunst werd daarbij definitief als 'ontaard' opgevat en expressionistische kunstenaars uitgesloten of vervolgd. De nationaal-socialistische doctrine schreef uiteindelijk eenzijdig een klassieke vormtaal voor om haar racistische denkbeelden naar te modelleren. Waar de 19de eeuwse Germanencult zou culmineren in de Wagneriaanse romantiek, cultiveerde het 20ste eeuwse nationaal-socialisme de Germaanse epiek tot een doctrine, waarin heldenmoed en noodlotsbesef tot blinde doodsdrijf werden opgezweept. Als tegenhangers van de Nibelungenfresco's van Schnorr von Carolsfeld kunnen bijvoorbeeld de frescocycli worden gezien, die Paul Bürck (gemeenschapsruimte, Düren Metallwerke, Berlijn) en Albert Burkhart (Fahnensaal, Luftkriegsschule, 1938-1940) naar hetzelfde thema onder het nazi-regime vervaardigde. Wieland de smid duikt op in het olieverfschilderij "Heroische Landschaft" van Fritz Erler (1868-1940), voormalig illustrator van het tijdschrift "Jugend", geëxposeerd op de "Grosse Deutsche Kunstausstellung" van 1940. Het jaar ervoor portretteerde Erler de Führer als bouwheer, staande voor een monumentale sculptuur van een mythische krijger met zwaard en een adelaar.

Op de door het nationaal-socialistische regime vanaf 1937 georganiseerde jaarlijkse "Grosse Deutsche Kunstausstellung" te München nam de grafiek naast beeldhouw- en schilderkunst steevast een belangrijke plaats in. Naar aanleiding van de tentoonstelling in 1939 duidde Alexander Heilmeyer in het propagandistische kunsttijdschrift der NSDAP "Die Kunst im Deutschen Reich" de houtsnede en het gotische schrift als Duits medium pur sang: „*Maar het zuiver grafische, de oorspronkelijk Duitse lineaire- en zwartwitkunst, begint toch pas met de houtsnede. De heldere visualisering, de inprentende werking als door handschrifthalen en de uit het hout zelf gegroeide lijnvoering van deze kunst maken haar tot het beste medium van alle tekenkundige uitdrukkingen van figuratieve onderwerpen uit de natuur, de geschiedenis, mythen, vertellingen en beschrijvingen uit het dagelijkse leven. Omdat deze ook als geen andere grafische techniek zo goed samengaat met het gedrukte beeld (verschijnt immers het gotische schrift niet zelf als uit het hout gesneden, in tegenstelling tot de romeinse, die uit de steen voortkomt?), leent zij zich ook op uitstekende wijze voor boekversiering en illustratie. De volksboeken van Ludwig Richter met hun zonnige houtsneden en Kugler's geschiedenis van Frederik de Grote met dergelijke door Menzel zijn derhalve klassieke werken. De houtsnede is het volkslied van de grafiek!*” (vertaling van de auteur)

Dr. H. Weber benadrukt in zijn artikel "Der Deutsche Holzschnitt der Gegenwart" (1941) naast de Duitse oorsprong van de houtsnede vooral de propagandawaarde van oudsher: "*Verreweg het voornaamste evenwel was de betekenis van de houtsnede als middelaar van wereldbesouwelijke, vaak ook politieke denkbeelden en bedoelingen.*" (vertaling van de auteur). Tot de voornaamste representanten van de Duitse houtsnede uit die jaren behoort Ernst von Dombrowski (1896-1985) met zijn reeks kopstukken als Walter von der Vogelweide en Koning Heinrich I. Hoewel de Oostenrijkse auteur en graficus Dombrowski ook een reeks houtsneden vervaardigde naar citaten uit de Edda, rest van oorspronkelijk Germaanse thematiek in de grafiek van het Derde Rijk opvallend genoeg bitter weinig. Andere Duitse grafici van wie tussen 1937 en 1944 vrijwel jaarlijks houtsneden te zien waren op de "Grosse Deutsche Kunstausstellung" waren Erich Feyerabend, Alfred Finsterer, Karl Hennemann, Switbert Lobisser en Bodo Zimmermann. Klaus Wrage was opvallend genoeg op geen der jaarlijkse Grosse Deutsche Kunstausstellingen vertegenwoordigd. De Kunst- und Museumsbibliothek der Stadt Köln stelde in 1966 naar aanleiding van Wrage's 75ste levensjaar een expositie samen rond zijn Dante-cyclus en de Hamburger Kunsthalle wijde in 1971 een overzichtstentoonstelling aan zijn oeuvre. De schilder, graficus en beeldhouwer stierf op 11 September 1984 te Eutin.

Pier van Leeuwen studeerde Vrije Grafiek aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Den Haag en Museologie aan de Reinwardt Academie te Leiden. In het dagelijks leven is de auteur verbonden als conservator aan het Museum van Nederlandse Uurwerk te Zaandam.

De bij dit artikel behorende literatuurlijst is hier weggelaten. Voor het artikel plus literatuurlijst ga naar www.wagnergenootschap.nl/artikelen

Literatuur (selectie in volgorde op jaar van verschijning)

- David Koch: Peter Cornelius, Ein deutscher Maler (Stuttgart 1905)
- Franz Keim: Die Nibelungen (Wien/Leipzig 1909; heruitgave Parkland Verlag Stuttgart z.j.) met kleurenlithografieën door Carl Otto Czeschka
- William Heinemann: The Rhinegold and the Valkyrie (1910) / Siegfried and the Twilight of the Gods (1911) met illustraties van Arthur Rackham
- Rudolf Herzog: Die Nibelungen mit Bildern von Franz Stassen (Berlin 1912)
- Karl Engelhard-Hanan: Hermann Hendrichs Nibelungenbilder (München z.j.)
- R. Freiherr von Lichtenberg: Die Weltanschauung Richard Wagners in der deutschen Malerei (in: Die Bildende Kunst in Gegenwart und Vergangenheit)
- Gerhard Marcks: Das Wielandslied der älteren Edda (München-Weimar 1923)
- UFA-DECLA-FILM: Die Nibelungen – Siegfried (Ned. Rothogravuremij, Leiden z.j. ca 1924)
- Promotiemateriaal bij de Nederlandse release met stils uit de film
- UFA-DECLA-FILM: Die Nibelungen – Kriemhilde's wraak (Electrische Drukkerij, T Kasteel van Amstel, z.j. ca. 1924) Promotiemateriaal bij de Nederlandse release
- Grimm: Hansel and Gretel. Stories from the Brothers Grimm, 12 colored plates by Kay Nielsen (Uitg. Hodder and Stoughton, London 1925)
- J.M. Brans: Nibelungenlied (Zutphen 1926)
- Klaus Wrage: Helgi und Sigrun: Edda-Blockbuch Bd. 3 (Berlin ca. 1925/1928; 1941)
- Klaus Wrage: Das Wölundlied (1926) / Brynhilds Helfahrt (1930). Edda-Blockbüch Bd. 11 (Berlin ca. 1930/1935)
- Claus Wrage: Das Wölundlied der Edda in 40 Holzschnitten von Claus Wrage. Mit einer Einleitung von Hans Friedrich Blunck. (Lübeck 1933)
- Hans Friedrich Blunck: Die Frau auf dem Holm. Ballade in 18 Holzschnitten von Klaus Wrage (Berlin 1934)
- De sprookjes van Grimm in vertaling van M.M. de Vries-Vogel, ingeleid door Jan de Vries (1940), geïllustreerd door Anton Pieck (Utrecht 1941)
- Jan de Vries: Edda (Amsterdam 1938), geciteerd uit 4e druk (1944)
- Alexander Heilmeyer: Zeichnung und Graphik aus der Grossen Deutschen Kunstausstellung 1939 im Haus der Deutschen Kunst (in: "Die Kunst im Deutschen Reich", 3. Jahrgang Folge 10 / Oktober 1939)
- Dirck Clasen: Grettir. Die Geschichte eines Islanders. Übertragen und bearbeitet von Dirck Clasen. Initialen von Klaus Wrage. Berlin (Holle & Co. Verlag) ca. 1940. Nordischer Geist. Eine Buchreihe herausgegeben von Dirck Clasen, Band 2.
- Georg Lill: Ein Nibelungenzyklus von Albert Burkart (in: "Die Kunst für Alle", Oktober 1941)
- Dr. H. Weber: Der Deutsche Holzschnitt der Gegenwart (in: "Die Kunst im Deutschen Reich", November 1941)
- Klaus Wrage: Beatrice – Dantes rechter Weg zu Gott. Eine neue Schau der göttlichen Kommödie von Klaus Wrage (z.p. 1958)
- Klaus Wrage: Klaus Wrage 1891-1966, 75 Lebensjahre, 1916-1966, 50 Jahre Dante-Arbeit u.n. (Eutin 1966)
- Klaus Wrage: Klaus Wrage – Werkübersicht 1911-1971 zum 80. Geburtstag am 18. April 1971 (Kunstabibliotheken-Fachverbund, Florenz/München/Rom 1971)
- Veit Veltzke: Der Mythos des Erlösers – Richard Wagners Traumwelten und die Deutsche Gesellschaft 1871-1918 ((Stuttgart 2002)
- Joan L. Clinefelter: Artists for the Reich – Culture and race from Weimar to Nazi Germany (Oxford/New York 2006)